

Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében

LACKÓ MÁRIA–SEMJÉN ANDRÁS–FAZEKAS MIHÁLY–TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Bevezető¹

A gazdaságilag fejlett országok döntő részében számottevő problémát jelent a rejtett gazdaság és annak következményei, és ez ezért egyre nagyobb figyelmet kapott az elmúlt néhány évtized során. Többek között az Európai Tanács is felvette a rejtett gazdaság kezelését 2003-ban a foglalkoztatási reformok tíz legfontosabb feladata (prioritása) közé (EC [2003]), amit felmérések és empirikus vizsgálatok sora követett (EC [2007], *Renooy és szerzőtársai* [2004], *Williams és szerzőtársai* [2008]).

Ugyanakkor a megnövekedett kormányzati figyelem és tudományos érdeklődés egyaránt a rejtett gazdaság elleni kormányzati eszközök széles körű elemzésének és új eszközök kifejlesztésének irányába hatott (*Devos* [2004]). A fejlett országokban a mai napig a rejtett gazdasággal kapcsolatos közpolitikai hozzáállás jellemzően a rejtett munkától való *elrettentésen* alapszik – a felderítés valószínűségén, és hogy a büntetésnek súlyosabbnak kell lennie a rejtett gazdaságban való részvétel előnyeinél (*Grabiner* [2000]). Ugyanakkor legújabban növekszik annak az elfogadása, hogy az elrettentés bár szükséges, de nem elégséges. A rejtett gazdaságban végzett munka formális munkává való átalakítása során az elrettentésnek párosulnia kell olyan kezdeményezésekkel, amelyek segítik a jelenleg ebben a szférában tevékenykedőket abban, hogy működésüket hivatalosan bejegyzettekké tegyék (*Warren–McManus* [2006], *Bird–Wallace* [2004]).

E tanulmány célja, hogy röviden áttekintse a rejtett gazdaságról és az ennek csökkentését szolgáló kormányzati politikáról írott nemzetközi és hazai szakirodalmat annak érdekében, hogy felvázoljuk azt a hátteret, amelybe a *Rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című kutatás keretében végzett empirikus elemzéseink eredményei (<http://econ.core.hu/kiadvany/mtdp.html>) illeszkednek, illetve amely a hazai kormányzati munka számára is támpontokat nyújthat.

Ennek megfelelően a tanulmány felépítése a következő. Először a rejtett gazdaság definíciós kérdéseivel foglalkozunk röviden. Majd a rejtett gazdaságba tartozó tevékenységek kuta-

¹ A tanulmány az MTA KTI A *rejtett gazdaságban való részvétel és csökkentésének kormányzati eszközei* című, az MTA-MEH megállapodás keretében finanszírozott kutatási projektje (projektvezető Fazekas Károly, kutatásvezető Semjén András) elméleti megalapozását szolgálta, egyben értelmezési, vonatkoztatási keretet is adva a kutatás kötetünkben is közölt empirikus eredményei számára. Szükséges hangsúlyoznunk, hogy a téma nemzetközi és hazai irodalmának rendkívüli terjedelme, bősége, gazdagsága miatt írásunk csak szubjektív bevezetőnek tekinthető a terület irodalmába.

rásának főbb módszertani kérdéseit vázoljuk. Ezt követően bemutatjuk, hogy milyen hátrányokkal és előnyökkel jár – egyéni és közösségi szinten – a rejtett gazdaságban való részvétel. Majd a rejtett gazdaságban való részvétel okait, a rejtett gazdaság méretét meghatározó tényezőket tekintjük át makro- és mikroszintű felmérések alapján. Ezen eredményekre építve bemutatjuk a rejtett gazdaság csökkentését célzó kormányzati intézkedések főbb típusait, és értékeljük hatásukat. Majd áttekintjük a magyarországi kutatás és gazdaságpolitika tapasztalatait. Legvégül pedig néhány általános következtetést, konklúziót fogalmazunk meg.

Definíciók a rejtett gazdaságról

A sokrétű kutatási érdeklődésnek megfelelően a rejtett gazdasági tevékenységeket számos kifejezéssel nevezi meg a szakirodalom. Például *Williams* [2004] megemlíti, hogy a szakirodalomban 35 különböző kifejezés található, mint például földalatti szektor (*underground economy*), feketegazdaság (*black economy*), informális foglalkoztatás (*informal employment*), rejtett gazdaság (*hidden economy*), készpénzért végzett munka (*cash economy*) stb. Annak ellenére, hogy ennyire sokféle elnevezés használatos az irodalomban, erős konszenzus létezik arról, hogyan is definiáljuk az ilyen fajta munkákat, gazdasági tevékenységet (például: *EC* [1998], *Feige* [1999], *Portes* [1994], *Thomas* [1992], *Williams–Windebank* [1998], [2001]).

A rejtett munka azokat a pénzért végzett termelési folyamatokat és szolgáltatásokat foglalja magában, amelyeket az állam nem regisztrál, amelyek rejtettek az állam elől adózási vagy segélyhez jutási célból, és amelyek minden más tekintetben legálisak.

A rejtett gazdaság mérése és kvantitatív számítások szempontjából fontos kiemelni, hogy a nemzeti számlák módszertanában a rejtett gazdaság egy része már szerepel a GDP értékében, holott a fenti fogalmak (rejtett, földalatti, árnyék, fekete, szürke) ezt egyáltalán nem sugallják. Ez annak a sajnálatos gyakorlatnak is köszönhető, hogy a statisztikai hivatalok a nem megfigyelt gazdaság GDP-ben szereplő részének nagyságát explicit módon nem adják közre (*Christie–Holzner* [2006]).

A rejtett gazdaságnál némileg bővebb fogalom a nem megfigyelt gazdaság (*non-observed economy*). A nem megfigyelt gazdaság egyes részei valamilyen mértékben szerepelhetnek a GDP-ben. A nem megfigyelt gazdaság alkotóelemei a következők (*OECD* [2005]):

1. *statisztikai földalatti termelés*: az alapadat-gyűjtési program statisztikai hiányosságai miatt nem megfigyelt termelés;
2. *földalatti termelés*: azok a tevékenységek, amelyek termelőjellegűek és legálisak, de szándékosan vannak elrejtve a hatóságok elől – azért, hogy az adófizetést elkerüljék vagy áthágyják a szabályozást;
3. *informális szektor termelése*: azon termelőtevékenységek, amelyeket piacra termelő nem bejegyzett vállalatok és/vagy olyan vállalkozások, amelyek foglalkoztatása nem ér el egy bizonyos küszöböt, végeznek a háztartási szektorban;
4. *illegális termelés*: azon termelőtevékenységek, amelyek olyan termékeket és szolgáltatásokat hoznak létre, amelyek törvény szerint tiltottak vagy törvénytelenek;
5. *háztartási termelés saját végső felhasználásra*: azon termelőtevékenységek, amelyek a háztartások saját fogyasztását szolgálják.

A rejtett gazdaság empirikus elemzésének módszertanáról

A rejtett tevékenységek, jövedelmek és foglalkoztatás mérése, egymással való összehasonlítása időben és térben meglehetősen nehéz feladat alapvetően rejtett voltak és sokrétűségük miatt. Állíthatjuk, hogy napjainkban sem az Európai Unió, sem más nemzetközi szervezet, sem az egyes tagországok nem rendelkeznek egzakt, megbízható mérési módszerrel, és ennek következtében pontos eredményekkel sem a rejtett gazdaság kiterjedését illetően.

Az 1980-as évektől a kutatók élénken kezdtek foglalkozni a rejtett gazdaság mérésének lehetőségeivel. Ezek a kutatások nagyrészt *közvetett módon* próbálták a rejtett gazdaság részarányát megbecsülni, különböző országok időbeli, illetve több ország keresztmetszeti vizsgálata segítségével. A legelterjedtebb ezek közül a *készpénz keresletének elemzését* tartotta fontosnak, azzal a feltételezéssel, hogy a rejtett tevékenységek jelentős részének adásvétele készpénzben történik, s ez többletkeresletet teremt a készpénz iránt. A kutatók megpróbálták szétválasztani a többletkeresletet teremtő tényezők hatását azoktól a hatásoktól, amelyek természetesen magyarázzák egy-egy országban vagy országok közötti összehasonlításban a készpénz iránti kereslet nagyságát. Napjainkban is van e módszernek számos híve, akik továbbfejlesztve a korábbi kezdetleges módszereket, egyre több rejtett gazdaságot teremtő tényező figyelembevételével már 120 országra kiterjedő mintán végzik számításaitak (*Schneider [2005]*). Ugyanakkor a módszer tagadhatatlanul problémákat rejt magában: a készpénz iránti kereslet ugyanis nyilvánvalóan függ a pénzügyi közvetítés intézményrendszerétől, kultúrájától és ennek egy-egy országon belül tapasztalható időbeli változásai, illetve nemzetközileg megfigyelhető eltérései mind az időbeli, mind pedig a keresztmetszeti összehasonlítások eredményeinek értelmezését kérdésessé teszik.

A kelet-európai országokban lezajló rendszerváltás nyomán kialakult különös jelenségek maguk is kitermeltek új közvetett módszereket a rejtett gazdaság méretének becslésére. Az 1990-es évek közepén megjelent a tudományos irodalomban a *villamosenergia-felhasználás elemzésére* alapozott közvetett mérési módszer, amely vagy a teljes villamosenergia-felhasználás és a GDP alakulásának eltéréseivel próbálta mérni a rejtett gazdaságot, vagy a háztartások villamosenergia-felhasználás iránti kereslet elemzésén keresztül igyekezett következtetni rá (*Kaufmann–Kaliberda [1996]*, *Lackó [2000b]*).

Az EU és az OECD is 2002–2003 óta érzékelhetően a *közvetlen módszerek* (kérdőíves, interjú alapuló adatgyűjtés, statisztikai megfigyelés) mellett kötelezte el magát, mivel több tanulmány is bizonyította, hogy ezek a módszerek megbízhatóbbak, hihetőbbek az közvetett megközelítéseknél (*Williams [2004]*, *OECD [2002]*, *Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Eurobarometer [2007]*). Ezeket a módszereket sokáig azért kritizálták, mert úgy gondolták, hogy nehéz közvetlen kérdésekkel hozzáférni a rejtett munkát végzőkhöz. Ezzel szemben például már a *MacDonald [1994]* is bemutatta azt a felmérést, amelyet Clevelandben élő munkanélküliek körében készítettek, ahol a vizsgált személyek számára az informális munka nem számított provokatív témának, ugyanolyan nyíltan beszéltek róla, mint a kezdő önfoglalkoztatói tapasztalataikról. Ugyanezzel a hozzáállással találkozott *Leonard [1994]* Belfastban, valamint *Williams–Windebank [2001]* Nagy-Britannia elmaradt városrészeiben vizsgálódva. Ez utóbbi tanulmány szerzői azt tapasztalták, hogy az informális javak és

szolgáltatások vásárlásának általuk becsült értéke egybeesett azzal az értékkel, amelyről az informális munkát végzők beszámoltak mint jövedelmükről. Ugyanezt tapasztalták a virágzó városrészek és vidéki területek vizsgálata során is. Sem arra nem találtak példát, hogy a felvételekben az informális munkát kínálók és jövedelemszerzők jelentősen jövedelmük szintje alatt vallottak volna, sem arra, hogy az e munka termékét fogyasztók meghamisították volna ilyen jellegű fogyasztásukat. Ezek a tanulmányok azt mutatták tehát, hogy a közvetlen mikroszintű kikérdezésen alapuló módszerek sokkal megbízhatóbbak, mint a komplikált és vitatható közvetett makromódszerek. Különös módon azonban ez a felismerés még egyetlen országban sem vezetett el oda, hogy nemzeti reprezentatív felmérés készüljön a rejtett gazdaságról.

A rejtett gazdaságból következő hátrányok és előnyök

Az informális gazdaság formálissá átalakításának értelme a széles körben elfogadott hátrányok felismerésében gyökerezik, amelyek az egyes embereket, a vállalatokat és a társadalom egészét sújtják.

Az *egyének* számára a következő problémák merülhetnek fel:

- egészséges és biztonságos munkakörülmények, illetve bizonyos standardok hiánya a munkahelyeken (*Evans és szerzőtársai* [2004], *ILO* [2002]);
- egy sor foglalkoztatási jog elvesztése (például évi rendes szabadság, betegszabadság, munkahelyi oktatás) (*Evans és szerzőtársai* [2004]);
- alacsony munkahelyi biztonság (*Jordan–Travers* [1998], *Ross* [2001]);
- munkáltatói referencia megszerzésének lehetősége (*ILO* [2002]);
- minimálbérhez való hozzájutás joga (*Renooy és szerzőtársai* [2004]);
- hitelhez való hozzájutás joga (*Leonard* [1998]);
- állami nyugdíjhoz való jogosultság megszerzése (*ILO* [2002]);
- foglalkoztathatatlanág, amely a korábbi foglalkoztatásban való bizonyíték hiánya miatt lép fel;
- félelem a felderítéstől (*Cook* [1997], *Grabiner* [2000]).

Az *informális üzleti vállalkozások* számára a következő problémák jelentkeznek:

- a formális gazdaság nem egyenrangú, alárendelt szerepre kényszeríti, kizsákmányolja az informális vállalkozásokat (*Williams–Windebank* [1998]);
- a jogi védelem hiánya a legális üzletek számára tapasztalható képest (*ILO* [2002], *Williams–Windebank* [1998]);
- az üzlet fejlődésének, növekedésének problémái, amelyek a tőkéhez és egyéb támogatáshoz való hozzájutás nehézségei miatt alakulnak ki (*ILO* [2002]).

A *formális gazdaságban működő vállalkozások* számára felmerülő problémák:

- tisztességtelen versenylőnyt élvez az informális munkát alkalmazó vállalat a kizárólag formális munkát alkalmazó vállalattal szemben (*Renooy és szerzőtársai [2004]*), és ezért a formális gazdaságban működő vállalkozás kényszerítve érzi magát, hogy ő is informális munkát alkalmazzon annak érdekében, hogy ne kerüljön versenyhátrányba (*Williams–Windebank [1998]*, *Renooy és szerzőtársai [2004]*);
- a formális és informális szféra közötti verseny gyakori következménye, hogy a rendszeres munkavállalót alkalmi munkát vállalóvá, önfoglalkoztatóvá vagy informálisan foglalkoztatottá teszik (*Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Evans és szerzőtársai [2004]*).

A rejtett gazdaság ugyanakkor fontos széles értelemben vett társadalmi költségeket von maga után:

- olyan csalással járó tevékenység, amely csökkenti az adóbevételeket (*Williams [2004]*, *Evans és szerzőtársai [2004]*);
- csökkenti a társadalmi kohézióra és a szociális integrációra költendő pénzeket (*Williams–Windebank [1998]*);
- gyengíti a szakszervezetek és a kollektív alku lehetőségét (*Gallin 2001*);
- általában is kikezdi a törvényiszteletet (*Renooy és szerzőtársai [2004]*).

A hátrányokkal szemben azonban számos egyéni és közösségi előny is felmerül. Az egyének részben elég közismertek: a rejtett, nem regisztrált gazdaságból származó egyéni jövedelmek, ezen belül az ezekkel kapcsolatos egyéni szinten „megtakarított” – elmulasztott – adóbefizetések, illetve a rejtett gazdaság által biztosított jövedelemkiegészítés és munkaalkalom marginalizálódó helyzetekben (*Evans és szerzőtársai [2006]*, *Katungi és szerzőtársai [2006]*). Társadalmi előnyt jelent, ha a rejtett gazdaság esetleges pozitív egyéni hatásai miatt megszűnnek a negatív externáliák (például kevesebb segélyre van szükség, csökken a megélhetési bűnözés), másrészt áttételessé válnak: a közösségi választások elmélete megközelítés szerint például a rejtett gazdaság alacsonyabb adókulcshoz vezet, ha a kormányzat reagál (*Schneider–Enste [2002]*, *Gerxhany [1999]*).

A rejtett gazdaságban való részvételt meghatározó tényezők

Kezdetben a rejtett gazdaságról szóló kutatások gyakran egyetlen okkal magyarázták annak létezését. Egyre egyértelműbbé válik, hogy a rejtett gazdaság kialakulását és működését *tényezők széles skálájának interakcióival* lehet megmagyarázni (*Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Williams [2004]*).

Az Európai Tanács által elfogadott modell szerint a következő tényezők határozzák meg a rejtett gazdaságot (*Williams [2005]*):

1. Piaci tényezők:
 - a munkapiac,
 - a javak és szolgáltatások piaca,
 - az információs piac.

2. Intézményi viszonyok:
 - a kormányba vetett bizalom,
 - társadalom aktív részvételének foka,
 - a bürokrácia ereje,
 - adószintek,
 - a (kis- és nagy-) korrupció szintje.
3. Az egyének és háztartások jellegzetességei
 - az életciklusban elfoglalt hely,
 - foglalkoztatási státusz,
 - jövedelmi helyzet,
 - rendelkezésre álló jártasság,
 - az oktatás színvonala,
 - adómorál.

E modell kulcsfontossága abban rejlik, hogy *egyetlen tényezőnek sincs önmagában kitüntetett szerepe* a rejtett gazdaság kialakulásában, illetve fennmaradásában, hanem az a meghatározó, hogy különböző körülmények között a felsorolt tényezők *hogyan kombinálódnak*. A magas adóráták, amelyeket minden esetben fontos oknak tartanak, a legjobb esetben is csak részleges magyarázatot jelentenek. A kormányba vetett bizalom hiánya, valamint ha a társadalom nem bízik abban, hogy a társadalmi kohézió megteremthető adójövedelmekből, nagymértékben növeli a rejtett gazdaság méretét. A bizalom megléte esetén a magas adóráták sem szükségszerűen járnak együtt a rejtett gazdaság nagyobb méretével.

Természetesen a valóságban más tényezők is szerepet játszanak, mint például az adócsalással kapcsolatos attitűdök, az adómorál, a munkát és a jóléti ellátásokat érintő jogszabályok, s az, hogy a szabályokat és a szabályozókat szigorúan kikényszerítik-e, stb.

A fentiekben részletezett tényezők együttes hatásának vizsgálatára több kísérlet is született mind makro-, mind pedig mikroszintű vizsgálatokban, elméleti modellekben és empirikus kutatásokban is.

Makroszintű empirikus vizsgálatok

A makroszintű empirikus vizsgálatok nagy előnye az, hogy alkalmasak nemzetközi összehasonlítás elvégzésére, mivel ezek a modellek egységesen kezelik sok ország ugyanazon jellegzetességeit. Hátrányuk azonban, hogy képtelenek figyelembe venni a rejtett gazdaság heterogenitását, valamint az egyéni élethelyzetekből adódó fontos mikrotényezőket.

1. Loayaza [1997] szerint a rejtett gazdaság kialakulásában és elterjedésében együttesen fontos magyarázó tényezők a túlzott adóterhek és a túlzott szabályozás, valamint az, ha a kormány nem is képes kikényszeríteni az adózási jogszabályok betartását. A gyenge kényszerítő erő a bürokrácia minőségi mutatóival és a korrupció szintjével méri. Loayaza [1997] többek között a latin-amerikai országok rejtett gazdaságának relatív nagyságát – az 1990-es évek elejére vonatkozó adataik alapján – becsülte meg. Számításaihoz úgynevezett

MIMIC (*multiply causes and multiply indicators*) modellt használt, amelyben exogén okok határoznak meg egy nem megfigyelhető (látens) változót, amely azután egy sor endogén indikátorváltozót határoz meg. A modellben az exogén okok között szerepelt a vállalkozások nyereségadókulcsa, egy munkaerő-piaci merevséget leíró változó, valamint egy törvénytiszteletet jellemző összetett változó.² A számítások eredményei azt mutatták, hogy a rejtett szektor kiterjedése szoros együttmozgást mutat az adóterhekkel és a munkaerőpiac merevségét jellemző változókkal, és negatív irányú a kapcsolata a kormányzás intézményi működésének minőségi mutatóival.

2. *Johnson és szerzőtársai* [1997] átalakuló gazdaságokat vizsgált abból a szempontból, hogy miként hat egymásra a politika és a gazdaság intézményrendszere, ezek hogyan befolyásolják a rejtett gazdaság növekedését, ez pedig hogyan hat a gazdaság teljesítményére. A szerzők egy egyszerű modellben ábrázolták, hogy az adók és szabályozók miként befolyásolják a vállalatokat arra vonatkozó döntésükben, hogy a nem hivatalos (rejtett) vagy a hivatalos gazdaságban vegyenek-e részt. Ha növekszik a rejtett gazdaság, akkor csökken a közösségi bevételek szintje, ezáltal kevesebb közszolgáltatás válik lehetővé, így gyengül a jogrendszer és közrend, a közszféra kisebb határfokkal működik, s ezek hatására a nem hivatalos gazdaság mérete tovább nő. A nem hivatalos gazdaságban tevékenykedő vállalatok nem fizetnek adót, és nem is részesülnek a közjavakból (olyanokból, mint például a jog és a közrend). Ehelyett magánügynökségeket fizetnek meg – például a maffiát –, hogy kikényszerítsék a szerződések betartását, és megvédjék tulajdonukat. Az elméleti modell elemzése azt mutatta, hogy az itt felvázolt rendszerben több egyensúly is létezik.

Johnson és szerzőtársai [1997] empirikus elemzéssel támasztotta alá a fenti elméleti modellt. Mivel a hivatalos GDP nem teljesen tartalmazza a nem hivatalos szektor kibocsátását, ez utóbbi nagyságát az adott ország villamosenergia-fogyasztásával becsülte meg az írás. A rejtett gazdaság méretére vonatkozó becslések nagy változatosságot mutattak a különböző átalakuló országok esetében, és nagyok voltak az eltérések, amikor a GDP szintjét és növekedési ütemét a publikált hivatalos GDP megfelelő mutatójával vetette össze a tanulmány.

A hivatalos gazdaságban való részvétel relatív költségeinek és hasznának számszerűsítésére a tanulmány szerzői egy sor mutatószámot felhasználtak: ezek a gazdaság liberalizációját, a privatizációt, a deregulációt, a korrupciót és az adók méltányosságának mértékeit, valamint a jogi környezet jellemzőit (így a beruházások jogi biztonságát, a jogi szabályozottságot és a beruházások védelmében felépített jogi rendszer hatékonyságát) mutatták. A vizsgált országokban ezen intézményi és jogi jellemzőkben megnyilvánuló jobb teljesítmény általában kisebb rejtett gazdasággal és nagyobb hivatalos GDP-vel járt együtt. Ehhez társult az, hogy nagyobb nem hivatalos gazdaság és kisebb hivatalos kibocsátás többnyire nagyobb költségvetési hiánnyal és nagyobb inflációval párosult.

² Ez utóbbi kválváltozó három szubjektív indikátornak (a bürokrácia minőségének, a korrupció kormányzásban játszott szerepének és a törvények betartásának) az átlaga. Az egyes indikátorokat az *International Country Risk Guide* (<http://www.marketresearch.com/product/display.asp?productid=144971&g=1>) közli az 1990–1992 évekre.

3. *Friedman és szerzőtársai* [2000] azt a kérdést vetette fel, hogy mi is vezeti a vállalkozókat arra, hogy a rejtett szektorba vonuljanak? A cikk szerzői két, egymással versengő hipotézist állítottak fel: az első szerint a magas adóráták, a második hipotézis szerint olyan speciális politikai és szociális intézményi keretek ösztönzik a vállalkozókat erre, amelyek hatnak a kormányzás minőségére, például túlzott mértékűvé válhat a bürokrácia és a korrupció, valamint romlik a jogi környezet. A két hipotézis vizsgálatához a szerzők 69 ország 1990-es évekre vonatkozó, a rejtett gazdaság kialakulását befolyásoló adatokat gyűjtöttek össze: adórátákat, a bürokratizmus terheivel, a korrupcióval, a jogi környezet jellegével és a nem hivatalos gazdaság mértékével kapcsolatos mutatókat. Elemzésük szerint nem bizonyítható, hogy a közvetlen és közvetett adók magasabb rátája nagyobb rejtett gazdaságot generálna.³

A szerzők valójában ennek ellenkezőjét tapasztalták: azokban az országokban, ahol magasabb volt a közvetlen adók rátája, a rejtett gazdaság aránya kisebbnek bizonyult. Ez a paradox jellegű összefüggés azonban elveszti jelentőségét, amikor a magyarázatba belevesszük az egy főre jutó GDP szintjét. Ezzel figyelembe vesszük azt az összefüggést, hogy a gazdagabb országokban jobban működik a közigazgatás, valamint, hogy az ilyen gazdaságokban többnyire magasabbak az adóráták. A tanulmány szerint – eltérően az adóráták hatásától – a nagyobb bürokrácia, a nagyobb korrupció és a gyengébb jogi környezet akkor is növeli a rejtett gazdaságot, ha figyelembe vesszük a fejlettségbeli különbségeket. A szerzők ezeket az eredményeket nemcsak az egész mintára, hanem több részmintára (az OECD országokra, az átalakuló országokra, valamint a Latin-Amerikai országokra) is érvényesnek találták.

4. *Johnson és szerzőtársai* [1999b]) modellje szintén az adóráták és a rejtett gazdaság nagysága közötti kapcsolatot kereste. A modell empirikus vizsgálata szerint a gazdaság szereplőit jobban sújtja a korrupció, mint az adóráták nagysága.

5. *Lackó* [2004], [2006], [2007] nemzetközi makroadatokat elemzése alapján kimutatta az adóráták és a korrupció interakciójának hatását a munkapiac különböző területeire: a formális gazdaság foglalkoztatási szintjére, a rejtett gazdaságra, az önfoglalkoztatók arányára. E tanulmányok megvizsgálták, hogy az adóráták és a korrupció, valamint különböző munkapiaci intézmények együttesen miként befolyásolják a fejlett piacgazdaságokban a munkapiac különböző csoportjainak a – munkanélküliek, foglalkoztatottak, önfoglalkoztatottak, rejtett gazdaságban dolgozók – relatív nagyságát. Az OECD-országok 1995–2000-es évekre vonatkozó adatai alapján végzett regressziós elemzések megerősítik, hogy – az adóráták és a munkapiaci intézmények eltérései mellett – a munkapiaci szegmensek relatív nagyságának magyarázatában fontos tényezők a korrupció szintjében meglévő különbségek is. A szerző kimutatta azt is, hogy a rejtett gazdaság és az önfoglalkoztatás esetében az adóráták hatását kifejező együtthatók maguk is függnek a korrupció szintjétől.

³ A tanulmány számításaiban *Schneider* [2002], *Lackó* [2000b], *Loayaza* [1997] és *Kaufmann–Kaliberda* [1996] rejtett gazdaság nagyságára készített becslését használta.

6. Az adóelkerülésről szóló irodalomban elméleti és ellenőrzött kísérleti eredményeket is találunk arra, hogy miként reagálnak az emberek a korrupcióra. *Spicer–Lundstedt* [1976], valamint *Smith* [1992] szerint az adófizető becsapva érzi magát, ha azt látja, hogy az adóbevételeket nem jól költik el, és erre az adókötelezettség teljes megtagadásával válaszol. *Alm és szerzőtársai* [1992] ezen állítások kísérleti ellenőrzésére vállalkoztak. A tanulmány szerint a kísérletben részt vevők nagyobb hajlandóságot mutattak adóköteles jövedelmeik bevallására, ha úgy érezték, a befizetett adókból származó közjavakból hasznuk származik. *Webley és szerzőtársai* [1991] szintén kísérleti módszerek segítségével azt vizsgálta, hogy az adóbevallásban milyen szerepet játszik az adófizetőknek a kormány működésével való elégedettsége. A szerzők azt tapasztalták, hogy a kísérlet során azok, akik a kísérlet előtt saját kormányuktól valami miatt elidegenedtek, vagy akik negatívan viszonyultak a jogrendszerhez, sokkal nagyobb valószínűséggel választották az adóalapot képező jövedelem eltitkolását, mint mások. *Hanousek–Palda* [2002] Csehországra, Szlovákiára, Magyarországra és Lengyelországra vonatkozó kikérdezéses vizsgálat alapján azt mutatta ki, hogy azok a megkérdezett személyek, akik azt gondolták, hogy minőségi szolgáltatásokat kapnak a kormánytól, kevésbé titkolták el adóköteles jövedelmüket, mint azok, akik úgy érezték, hogy nem megfelelő szolgáltatásban részesültek.

Mikroszintű empirikus vizsgálatok

A mikroszintű empirikus vizsgálatok előnye az, hogy figyelembe veszik a rejtett gazdaság heterogenitását, ez egyéni attitűdök szerepét. Ezek az elemzések képesek megkülönböztetni egy-egy országon belül a fejlettebb és az elmaradott térségek rejtett gazdaságában részt vevők motívumait is. Nemzetközi összehasonlítás ugyanakkor ezzel a módszerrel közvetlenül nehezen végezhető, illetve nagyon költséges lenne. Az ilyen vizsgálatok során problémát okoz egyrészt a makroszintű következtetések levonása, másrészt az, hogy a kérdőíves felvételek kérdéseit a megkérdezettek nem egyformán értelmezik.

A következőkben két kérdést vázolunk nagy-britanniai felmérések alapján. *a)* Kik működnek a rejtett (informális) szektorban a fejlett piacgazdaságokban? *b)* Mi jellemzi a fejlett piacgazdaságok informális részének szektorok szerinti megoszlását és az itt dolgozók típusait?

a) Kik működnek a rejtett (informális) szektorban? A fejlett piacgazdaságok közül Nagy-Britanniában végezték a legtöbb mikroszintű elemzést, bár itt is csak helyi kisméretű kikérdezéses vizsgálatok készültek. E vizsgálatok ugyan nem tekinthetők reprezentatívnak, de képet adnak arról, hogy kik és milyen típusú informális munkát végeznek ebben az országban.

Az 1990-es évekig erősen tartotta magát az a vélemény, hogy az informális gazdaság a marginalizálódott népesség körében koncentrálódik (*Blair–Endres* [1994], *Castells–Portes* [1989], *Isachsen–Strom* [1985]) E szerint a munkanélküliek, a nők, az etnikai kisebbségek tagjai és az elmaradott térségekben élők a fő szereplői az informális gazdaságnak. Ez a vélemény ahhoz a feltételezéshez is vezetett, hogy az emberek és a vállalkozások jellemezhetőek aszerint, hogy az informális, illetve a formális gazdaságban működnek.

Az utóbbi tíz évben azonban a fejlett piacgazdaságokban ezt a tételt az empirikus vizsgálatok súlyosan megcáfolták.

1. Az ugyan igaz, hogy a munkanélküliek részt vesznek az informális gazdaságban, de nem olyan arányban, mint a foglalkoztatottak (*Lemieux és szerzőtársai [1994], Marcelli és szerzőtársai [1999], Williams [2004]*).

2. Az időlegesen vagy rövid időn keresztül lévő állástalanok azonban több munkát végeznek az informális gazdaságban, mint a tartós munkanélküliek, különösen az észak-európai országokban. Ez pedig azért van így, mert a rövid ideig állástalanok kapcsolatai jobbak, több forrással rendelkeznek, és magasabb a képzettségük az előző formális gazdaságban található munkahelyüknek köszönhetően (*Engbersen és szerzőtársai [1993], Morris [1995], Williams–Windebank [2001]*).

3. Az elmaradott területeken az informális gazdaság kínálata, mind pedig az iránta való kereslet abszolút és relatív mértékben is alacsonyabb, mint a prosperáló településeken (*Mingione [1991], Renooy [1990], Williams–Windebank [1995], [1998], [2001]*).

4. A nők kevésbé vesznek részt az informális gazdaságban, mint a férfiak (*Fortin és szerzőtársai [1996], Lemieux és szerzőtársai [1994], Pedersen [2003]*).

5. Nincs erős korreláció az etnikumok és az informális gazdaságban való részvétel között. Az etnikai kisebbségek csak egy kis részét jelentik az informális munkaerőnek (*Jensen és szerzőtársai [1995], Williams–Windebank [1998]*).

Mindebből az következik, hogy nem helyes az egyéneket és a vállalkozásokat a szerint jellemezni, hogy azok vagy a formális, vagy az informális gazdaságban működnek. Sok egyén és vállalkozás, amely az informális gazdaságban dolgozik, a formális gazdaságban is tevékeny, s az informális gazdaságnak csak kis részét teszik ki azok, akik kizárólag az informális gazdaságban tevékenykednek (*Williams [2004], ILO [2002]*).

b) *Szektorok szerinti megoszlás és a rejtett gazdaságban dolgozók típusai.* *Pedersen [2003]* négy országot érintő kikérdezéses kisminták alapján készült vizsgálata szerint az informális gazdaság tekintélyes része az építőiparban és a fogyasztói szolgáltatásokban található. Fontos gazdaságpolitikai következményekkel jár, hogy e két szektor az összes informális gazdaság 85 százalékát teszi ki Nagy-Britanniában is (*Williams [2004]*). Bár ezek a vizsgálatok nem reprezentatív felmérések eredményei, nincs ok azt feltételezni, hogy az egész gazdaságot illetően nagyon mások lennének ezek az arányok.

Williams [2004] felhívja a figyelmet arra, hogy ahelyett, hogy az informális foglalkoztatást egyszerűen a foglalkoztatási hierarchia legalsó szegmensének tekinthetnénk, be kell látnunk, hogy az ugyanannyira szegmentált és hierarchikus, mint a formális foglalkoztatás. Nagy-Britanniában – legnagyobb részét az elmaradott városi környezetben végzett English Localities Survey alapján – az informális gazdaságban dolgozók következő négy típusa különböztethető meg:

1. típus: hivatalosan létező vállalkozásokban dolgozó nem hivatalos foglalkoztatottak (rendszerint alacsony bérért, kizsákmányoló jellegű feltételek között) (18 százalék);

2. típus: vállalkozásukat nemrég beindító mikrovállalkozók, akiknek az a rövid távú kockázatvállalási stratégiájuk, hogy átmenetileg részt vesznek a nem hivatalos gazdaság-

ban is azért, hogy e tevékenységük jövedelmei is segítsék őket vállalkozásuk anyagi megalapozásban (11 százalék);

3. típus: már megalapozottabb üzletmenettel rendelkező kisvállalkozók, akik rendszerint megélhetési célból hagyatkoznak továbbra is az informális gazdaságban való részvételre is (22 százalék);

4. típus: olyan szívességi szolgáltatók, akik időnként pénzért is elvégeznek egyes feladatokat barátoknak, családtagoknak, ismerősöknek (49 százalék).

Nagy a valószínűsége, hogy egy nemzeti reprezentatív mintában e megoszlások másképp alakulnának. 861 interjú alapján ezt megbecsülve, *Williams* [2004] szerint az informális gazdaságban dolgozók 1. típusába az ott (is) működők 5 százaléka tartozik, a 2. típusba 23, a 3. típusba 47, a 4. típusba pedig 25 százalékuk. Ez a megoszlás természetesen a nem hivatalosan végzett munkák típusára vonatkozik, és nem ad eligazítást arról, hogy a rejtett gazdaságból szerzett jövedelmek hogyan oszlanak meg az egyes csoportok között. *Williams* [2004] valószínűsíti, hogy az informális gazdaságból származó jövedelemben az 1. típus részesedése nagyobb lenne, és a 3. típusé is kissé megnövekedne, míg a 4. típusé viszont lényegesen alacsonyabb lenne, és a 2. típusé is kicsit csökkenne.

A rejtett gazdaságban való részvétel csökkentését célzó kormányzati intézkedések

Mint azt korábban már kifejtettük, a rejtett gazdasági tevékenységek számos negatív egyéni és közösségi hatással járnak, amelyeket a velük járó előnyök többnyire nem ellensúlyoznak. Emiatt és az állam adóbevételeinek biztosítása érdekében számos országban vezettek be a rejtett gazdaság csökkentését, illetve annak regularizálását szolgáló intézkedéseket. Ezek az intézkedések sok esetben tágabb pozitív hatásokkal járnak (például: kormányzati korrupció csökkentése), azonban mi ezek közül csak a rejtett gazdaságot érintő hatásokra fogunk kitérni.

A rejtett gazdaság csökkentését célzó lépések hagyományosan az elrettentésen alapulnak – az elrettentő erőt pedig az átlagos büntetés és a lebukási valószínűség szorzatával mérik (*Williams és szerzőtársai* [2008], *Devos* [2004]). Számos mikroszintű felmérés és kísérleten alapuló empirikus vizsgálat egyaránt bizonyítja azonban, hogy e szűk szemlélet ellentmond az adófizetési viselkedést meghatározó tényezők hatásmechanizmusának – például sok ember akkor is fizet adót, ha annak elmulasztásáért semmilyen várható büntetés nem jár, és fordítva (*Cummings és szerzőtársai* [2005], *Alm és szerzőtársai* [1992], [2004], [2006]). A szakirodalom arra is rávilágít, hogy a rejtett gazdaság egy olyan összetett kategória, amelyet nem lehetséges csupán egyfajta intézkedéssel kezelni (*Bird–Wallace* [2004]). Következésképpen az olyan politika, amelyik kizárólag az elrettentésre épít, alkalmatlan a rejtett gazdaság hatékony csökkentésére, ráadásul számos negatív mellékhatással is jár (például: adófizetők elidegenítése, adóhatóságokkal szembeni ellenséges attitűdök kialakulása, erősödése, mélyszegénység növelése) (*Feld és szerzőtársai* [2007], *Devos* [2004], *Warren–McManus* [2006]). E tapasztalatok alapján a szakirodalomban számottevő meggyezés alakult ki a tekintetben, hogy a rejtett gazdaság csökkentése csak megfelelően célzott intézkedéscsomag segítségével képzelhető el.

A rejtett gazdaság csökkentésére alkalmas eszközök kimerítő listája és ezek kategorizációja megtalálható számos szerzőnél, amelyek közül a legfrissebb *Williams és szerzőtársai* [2008]. A következőkben a legfontosabb intézkedéscsoportokat mutatjuk be, amelyek hatékonyságát, hatásosságát ugyanakkor széles körű empirikus szakirodalom értékeli. Ezek a következők: 1. az adóztatás és a járulékkivetés szerkezetének és szintjének változtatása, 2. az adminisztratív terhek csökkentése, 3. a várható büntetés értékének növelése, 4. a rejtett gazdasággal szembeni attitűdök megváltoztatása, adózási információk szolgáltatása és 5. a kormányzat hatékonyságának növelése, a korrupció csökkentése.

1. *Az adóztatás és járulékkivetés szerkezetének és szintjének változtatása.* A gazdaságra nehezedő adó- és járulékkerhek nagysága jelenti a rejtett gazdaságban való részvétel egyik legfontosabb indítékát, tehát ezek mértékének csökkentése jelentheti az egyik leghatékonyabb rövid és középtávú kormányzati stratégiát a rejtett gazdaság szabályozására. A szakirodalom a következő intézkedéseket emeli ki.

Először, az adó- és járulékkerhek szintjének csökkentése, különös tekintettel az élőmunka terheire, a társadalombiztosítási hozzájárulásra és az alacsony termelékenységű munkavégzés terheire (*EKB* [2007], *Williams és szerzőtársai* [2008], *Pashev* [2005]). Ezek az intézkedések – a formális gazdasági tevékenységek relatív adóhátrányának csökkentésével együttesen – csökkentik a rejtett gazdaságban való tevékenykedés hasznait. Egy ilyen adócsökkentést azokra a csoportokra érdemes „célozni”, amelyek a legnagyobb mértékben rejtik el jövedelmeiket. Így ezt az adott ország rejtett gazdaságának előzetes feltérképezése nélkül nem lehet megfelelően kalibrálni. Ugyanakkor, ha csak bizonyos célcsoportok számára csökkentik az adóterheket, akkor probléma lehet, hogy ezek ösztönzik az adott kategóriába való bekerülést, illetve erősen sérthetik a horizontális egyenlőség elvét (*Pashev* [2005]).

Itt érdemes röviden szólnunk a Kelet-Európában terjedőben lévő úgynevezett egykulcsos adóreformokról is. Ezek megjelenése egyfajta gazdaságpolitikai válasznak tekinthető arra a jelenségre, hogy a kevésbé mobil tényezők, így a munka adóterheinek részaránya szinte folyamatosan növekszik az adóbevételeken belül, jóllehet köztudomású, hogy az ilyen adók magas aránya munkanélküliséghez és alacsony foglalkoztatáshoz vezet (vö. *Semjén* [2006]). E reformok mellett, hogy a gazdaság más területeit – a versenyképességet, a munkavállalási és beruházási döntéseket, a jövedelemeloszlást – is kedvezően befolyásolják, pozitív hatással járhatnak az adózói viselkedésre, az adózási fegyelemre, törvénytiszteltre is (*Saavedra* [2007], *Keen és szerzőtársai* [2006], *Semjén* [2006]).

E reformok gyakori és fontos eleme a sávosan progresszív, többkulcsos személyi jövedelemadó egykulcsossá tételén túl általában a munka- és a tőkejövedelmek eltérő kulcs szerinti adóztatásának megszüntetése is.⁴ Ez nyilvánvalóan nagyban csökkenti a munkajövedelmek tőkejövedelemként történő feltüntetésén keresztül megvalósuló *adóarbitrázsra* való ösztönzést, még akkor is, ha a társadalombiztosítási járulékok léte miatt ez teljesen nem szüntethető meg. A leginkább radikális 2004. évi

⁴ A munka- és a tőkejövedelmek egységes adóztatása az észt reform nagyhatású eleme volt, de 2000 után maga Észtország is felhagyott ezzel a gyakorlattal, számos más, egykulcsos szja-t bevezető ország pedig eleve nem is ment el idáig.

szlovák adóreform nemcsak a tőke- és munkajövedelem adókulcsát egységesítette, de az áfa kulcsát is azonossá tette a jövedelemadó-kulccsal.

A káros ösztönzési hatások csökkentésén túlmenően gyakori érv az egykulcsos adórendszer mellett, hogy annak egyszerűsége lehetővé teszi az adóadminisztráció egyszerűsödését, és jelentősen csökkentheti az adóelkerülésre és adócsalásra való ösztönzést (Saavedra [2007]). Az egykulcsos adórendszer adózási fegyelemre és rejtett gazdaságra gyakorolt hatásait illetően az orosz reform irodalma számos pozitív tapasztalatról számol be (Ivanova és szerzőtársai [2005], Gorodnichenko és szerzőtársai [2007]). Annak ellenére, hogy az egységes kulcs bevezetése Oroszországban a korábban a legalacsonyabb sáv alapján adózók számára az adóterhelés emelését jelentette, a kezdeti visszaesés után a második évtől kezdve a reform már emelte az szja-bevételeket, jóllehet a munkakínálat alig változott, és a bértömeg emelkedésének üteme meg sem közelítette az adóbevételek növekedési ütemét. Ugyanakkor a korábban a felsőbb adósávokba tartozók esetében igen jelentősen nőtt a reform hatására a hajlandóság tényleges jövedelmek teljes bevallására.

Másodszor, hasonló szemlélet alapján az is indokolható, hogy a nehezen adóztatható csoportok számára egyedi adófizetési formát tesz a kormányzat elérhetővé. Egy ilyen adóztatási mód jellemzően önfoglalkoztatókat, mikro- és kisvállalatokat, frissen alapított cégeket, valamint a csak nagy költség mellett ellenőrizhető adózási egységeket érinti (Bird–Wallace [2004]). Az egyedi adózási mód felölelhet teljes adómentességet, adóamnesztiát.⁵ Mezőgazdasági kistermelők esetében számos ország alkalmazza ezt a megoldást, vagy rendkívül kedvezően alakítja az adóterheket, hogy egyben segítsék az informális munka világából a formális munka világába való átlépést is (Williams és szerzőtársai [2008]).

Továbbá gyakori és egyre népszerűbb megoldás a feltételezett jövedelem egyszerű becslése alapján történő adómeghatározás rendszere (*presumptive taxation*) (Ahmed–Stern [1991]). (Az egyszerűsített adómeghatározás lehetőségét általában a létszámra és/vagy az árbevételre vonatkozó felső korlátokhoz kötik.) Az ilyen adómeghatározás során gyakran használt közelítő érték a kereskedelmi egység mérete (m^2), a termelésben felhasznált eszközök jellemzői (például egy hotel esetében a szobák száma), az alkalmazottak létszáma és termelőegység elhelyezkedése (például kereskedelmi vagy szolgáltató egység esetén belvárosi vagy külvárosi helyszín). A jövedelembecslés alapján történő adómeghatározásra építő különféle megoldások célja, hogy csökkentsék az adójogszabályok betartásának költségeit (*compliance costs*), így növeljék a beszedett adók mértékét, és csökkentsék az adócsalást és adóelkerülést. Az empirikus irodalom alapján kijelenthető, hogy ezek a módszerek csak akkor érnek célt, ha az adónem szabályozása egyszerű marad, nem alkalmaznak bonyolult feltétel- és küszöbérték-szabályozást (Bird–Wallace [2004]). Ez azonban komoly kihívást jelent a legtöbb posztoszocialista országban, amelyben az adórendszer igazságossága nevében általában komoly nyomás nehezedik a döntéshozókra, hogy finomítsák a jövedelembecslésre épülő adómeghatározás módszereit (Pashv [2005]).

⁵ Az adóamnesztia adófizetési viselkedésre gyakorolt hatásáról lásd e kötetben Fazekas Mihály: *A rejtett gazdaságból való kilépés dilemmái* című írását.

Harmadszor, az adózás alóli kibívás megnehezítése érdekében a közvetlen adók arányát számos országban csökkentik a közvetett adók (például hozzáadottérték-adók) javára, mivel a számlaforgalmat az adóhatóságok általában hatékonyabban tudják ellenőrizni, az elrejtett jövedelmeket pedig a gazdasági szereplők általában végső soron fogyasztásra költik (Martinez-Vazquez és szerzőtársai [2008], Bird–Wallace [2004], Bahl–Martinez-Vazquez [1992]). Ez a megközelítés bizonyos mértékig alátámasztható empirikus vizsgálatokkal, ugyanakkor az így kapott eredmények nem mindig meggyőzők, mivel számos tényező (például az adóbeszedés hatékonysága, az adóbeszedési erőfeszítés) módosíthatja az összefüggést. Fontos jelenség, hogy számos ország – jellemzően a skandináv országok – félig duális személyi jövedelemadózást igyekeznek bevezetni (*semi-dual personal income taxation*), amelynek lényege, hogy a tőke- és a munkajövedelmeket azonos alapadó terheli, de bizonyos jövedelemhatár felett a munkajövedelmeket többletadóteher is érinti (OECD [2006], Warren–McManus [2006]).

Végül néhány szerző amellett érvel, hogy a rejtett gazdaság problémájának megoldása az általános adók csökkentése és a felhasználói díjak (*user fees and charges*) szélesebb körű alkalmazása lenne (Vaillancourt [1997], Thirsk–Bird [1993]).

2. *Adminisztratív terhek csökkentése.* Az adó- és járulékkerheken túl az adminisztratív költségek is döntő tényezőnek mutatkoznak az adóelkerülési, adócsalási magatartás meghatározásában, különösen az időszakos és atipikus munka, mikro- és kisvállalkozások és önfoglalkoztatók esetében (EKB [2007]). Ebből következik, hogy a vállalkozásokat és magánszemélyeket sújtó adminisztratív terhek csökkentése a rejtett gazdaság csökkentésének irányába hat, amellett, hogy a kisebb vállalkozások relatív adóhátrányát is csökkenti. Többek között számos Európai Unió országban (Franciaország – szezonális munka, Hollandia – háztartási munka, Németország – „mini-jobs”) vezettek be sikerrel ilyen reformokat (EKB [2007], Williams és szerzőtársai [2008]).

3. *Hatékonyabb ellenőrzés és szigorúbb büntetés.* Ugyanakkor a korábban domináns megközelítés sem vesztette teljesen érvényét, továbbra is számos tanulmány támasztja alá az ellenőrzés hatékonyságának és az elrettentésnek a szerepét az adófizetési viselkedés befolyásolásában, azonban egyre gyakrabban emelik ki a szerzők, hogy a hatékony ellenőrzés és büntetés a többi szakpolitikával együtt fejti ki a legnagyobb hatást (Gorodnichenko és szerzőtársai [2007], EKB [2007], Warren–McManus [2006], OECD [2004]). A hatékonyabb felderítés, az adót csaló adóalanyok hatékonyabb megtalálása növeli az adóbevételeket, és csökkenti a rejtett gazdaságot az adócsalás várható költségeinek növelésén keresztül. Az adóhatóságok elemzési eszköztárának fejlesztése, modern statisztikai alapú becslés bevezetése és bővítése jelentik a legfontosabb nemzetközi trendeket. A büntetés mértékének hatása nem egyértelmű a szakirodalom alapján, mint azt már korábban megjegyeztük, sem kísérleten alapuló vizsgálatok, sem a mikroszintű empirikus felmérések tanulságai szerint (Cummings és szerzőtársai [2005], Alm és szerzőtársai [1992], [2004], [2006], Devos [2004]). Fontos kockázat az ellenőrzés szigorítása és a büntetés mértékének növelése esetén az, hogy

ezzel nehéz helyzetbe kerülhetnek olyan társadalmi csoportok, amelyek tagjainak megélhetése nagyban függ rejtett gazdaságbeli tevékenységüktől (*Evans és szerzőtársai [2006]*), valamint az, hogy az ellenőrzés költségei meghaladhatják az ellenőrzés hatására befolyó többlet-adóbevételeket, továbbá a szigorú ellenőrzés és a magas büntetések elidegeníthetik az adófizetőket a kormányzattól.

4. *Attitűdöket befolyásoló kampányok, információszolgáltatás.* Számos szerző felhívja a figyelmet, hogy az adócsalás morális elítélését erősítő és az adófizetés kívánatos voltát bemutató kampányok hatásosak, és rendkívül költséghatékonyak az adófizetési magatartás megváltoztatásában (*Kaplan és szerzőtársai [1997]*, *Renooy és szerzőtársai [2004]*, *Williams és szerzőtársai [2008]*, *Cumings és szerzőtársai [2005]*). Ugyanakkor kérdéses, hogy mennyire kultúrafüggők ezek az eredmények, és mennyire ültethetők át például posztkommunista országokba. Továbbá, számos kutatás feltárta, hogy sok esetben a gazdasági szereplők nincsenek tudatában az adócsalásból származó potenciális költségeknek, valamint az adófizetéssel járó adminisztratív terheknek (*EKB [2007]*). Az előbbi az adócsalás mértékét növeli, mivel az adócsaló egyének jellemzően alulbecsülik a várható lebukás költségét, az utóbbi a rejtett gazdaságból való kilépés költségeit növeli a tájékoztatlanúság révén (*Devos [2004]*, *Scholz–Pinney [1995]*). Következésképpen az adófizetők adócsalással járó költségeire és a rejtett gazdaságból való kilépés módjaira vonatkozó információ szolgáltatása, és általában is az úgynevezett szolgáltató típusú adóhatóság megteremtése csökkentheti a rejtett gazdaság nagyságát (*Williams és szerzőtársai [2008]*, *Eriksen–Fallan [1996]*).

5. *A kormányzat hatékonyságának növelése, a korrupció csökkentése.* A többitől eltérően ez az intézkedéscsomag sokkal kevésbé tűnik specifikusnak és jól definiáltnak. A meghatározó tapasztalat itt az, hogy az adófizetők önkéntes adófizetése lényegesen magasabb abban az esetben, ha úgy érzik, tapasztalják, hogy az állam megfelelő szolgáltatásokat nyújt a befizetett adóért cserébe (*Warren–McManus [2006]*, *Trasberg [2004]*, *Johnson és szerzőtársai [1999a]*). Ez azt jelenti, hogy az adófizetéssel járó általános morális megelégedettség növekszik az állam hatékonyabb működése esetén, és a legális gazdaságban való működés közvetlen hasznai (például: szerződések kikényszeríthetősége, egészségügyi szolgáltatás, törvényes védelem) is növekednek. Nem áll módunkban felsorolni az összes olyan intézkedést, amelyek az állampolgárok attitűdjeire hatással vannak, csak egy különösen fontos tényezőt emelünk ki, ez pedig a korrupció.

A rejtett gazdaság maga is korrupciót generál, és a korrupció is hozzájárul a rejtett gazdasághoz az állampolgárok elégedetlenségén keresztül, ami egy cirkuláris kapcsolatot sejtet, melyet nehéz empirikusan vizsgálni. Annyi mindenesetre állítható, hogy nagy rejtett gazdaság jellemzően magas korrupciós szinttel párosul (*Johnson és szerzőtársai [1999b]*, *Trasberg [2004]*, *Schneider–Enste [2002]*). Anélkül, hogy az oksági kapcsolat irányát egyértelműen megfejténénk, annyi biztosan állítható, hogy a kormányzati korrupció szintjének csökkenésével csökken a rejtett gazdaság is; vagy a rejtett gazdaság működéséhez elengedhetetlen a korrupció költségesebbé tétele, illetve a kormányzat jobb hatékonyságának biztosítása.

Magyarországra vonatkozó elemzések

A hazai kutatások egyik érdekes vonulata az adócsalással és a korrupcióval kapcsolatos vélemények feltárására, illetve az e két jelenség általában való előfordulására vonatkozó érzelés, észlelés vizsgálatára koncentrálnak (Vásárhelyi [1998], Magyar Gallup Intézet [2004]), de a tényleges magatartás feltérképezését nem tekintik feladatának. Nem kis részben azért, mert az utóbbi – a tényleges magatartás – vizsgálata éppen a normaszegéshez szokásosan kapcsolódó titkolózás miatt nehéz, és módszertani buktatókkal is terhes. Az egyének többféle szerepben válhatnak adócsalást megvalósító tranzakciók részeseivé: mint vásárlók, mint termelők vagy szolgáltatást végzők, mint munkavállalók vagy éppen mint munkaadók – a vizsgálatok nagy része azokra a szegmensekre koncentrálnak, ahol az elkövetést a jog nem kriminalizálja, és így a feltárás feltehetően őszintébb (munkavállaló, vásárló).

Magyarországon a háztartások vásárlói szerepben történő bekapcsolódását a rejtett gazdaságba több kutatás is vizsgálta 1990 óta. A háztartások kikérdezésének vizsgálata alapján foglalkozik a témával Tóth [1996], Tóth [1997], valamint KSH [1998]; az úgynevezett kgst-piacok megfigyelése alapján Czako [1997], Sik [1997a] [1997b], Sik–Tóth [1998]; vagy egy-egy speciális eset elemzésével, a vevői és az eladói oldalt is figyelembe véve, például az orvosi hálapénz adásával kapcsolatban Bodnár és szerzőtársai [2000], Tárki [2007]. A 2001. évi minimálbér-emelés hatásainak vizsgálatakor Szabó [2007] a KSH háztartási költségvetési felvételének kiadási és jövedelmi oldalát vetette össze a szürkejövedelmek becslésével. Lackó [2000a], [2000b] a háztartási villamosenergia-fogyasztás adatai alapján adott becslést a rejtett gazdaság súlyának változására.

A kikérdezéses vizsgálatok eredményei szerint az 1990-es évek közepén a háztartások összes kiadásain belül átlagosan 10–14 százalék körülire lehetett tenni a nem regisztrált vásárlások értékének arányát.⁶ Az egyes kiadási csoportokon belül legnagyobb arányban a szolgáltatások (42–46 százalék) és a ruházati cikkek (28 százalék) tranzakcióit kísérte adócsalás. A nem regisztrált kiadások aránya a háztartások felmért összes kiadásaiban nagyon egyenetlenül oszlott meg: viszonylag sok háztartás esetében ez csupán elhanyagolható mértékű volt, kisszámú háztartás viszont döntő mértékben nem regisztráltan vásárolt. Ugyanakkor a nem regisztrált kiadások aránya nem állt összefüggésben a háztartás jövedelmi helyzetével (Tóth [1997]). A kilencvenes években a nem regisztrált vásárlásokra mért 10–14 százalékos arányhoz viszonyítva első látásra alacsonynak tűnhet, hogy alig több, mint egy évtizeddel később egy 27 EU-országra kiterjedő kérdőíves felmérésre épülő vizsgálat (EC [2007]) szerint mindössze a kért magyar háztartások 11 százaléka vásárolt a rejtett gazdaságban (be nem jelentett munkával) előállított szolgáltatásokat⁷ és csak a háztartások 6 százaléka vásárolt ilyen termékeket. Ugyanakkor, tekintetbe véve Tóth [1997] már említett megállapítását, miszerint a nem regisztrált vásárlások a háztartások

⁶ Nem regisztrált vásárlásnak tekintve azokat a tranzakciókat, amelyeknél nem történt meg az egyébként előírt számlaadás.

⁷ Bár ez a 9 százalékos EU-átlagot kicsit meghaladó érték, messze elmarad Lettországtól (17 százalék), vagy Dániától, Svédországtól és Bulgáriától (14 százalék).

egy nagyon kis csoportjára koncentrálódnak, de ezen a csoporton belül kifejezetten magas arányúak, ez az ellentmondás lehet, hogy csak látszólagos. Egy ugyancsak 2007-es eredmény szerint a háztartások közel 6 százalékánál a háztartástagok a bejelentett jövedelmeiken túl be nem jelentett jövedelemmel is rendelkeztek, azaz napjainkban jövedelmi oldalról ennyi háztartás sorolható a szürkegazdasággal kapcsolatban lévő háztartások közé (Szabó [2007]).

További felmérések szerint a nem regisztrált vásárlások kiemelt piachelyei, a „kgst-piacok” elterjedtsége nem változott az 1990-es években: 1995-ben és 1999-ben is lényegében minden hetedik önkormányzat (13-14 százalék) területén működött „kgst-piac”, miközben az árusítók száma, a piacok mérete és működési ideje már csökkent az 1990-es évek végére (Sik [2000]).

A munkavállalói oldal vizsgálata először az úgynevezett emberpiacok és a feketemunka témakörére koncentrált (Sik [1997b], Sik [2000]). Ugyancsak a be nem jelentett munka elterjedtségét vizsgálja Czibik–Medgyesi [2007] egy empirikus lakossági felvétel alapján.

A vállalatok rejtett gazdasági részvételére vonatkozó kutatások egy vonulata munkaadói oldalról, vállalatok empirikus vizsgálatán keresztül próbált az adócsalás és adóelkerülés mellett megvalósuló foglalkoztatási és bérezési formák elterjedtségére vonatkozó adatokhoz jutni (Tóth–Semjén [1996], [1998], Semjén–Tóth [2004]). Több kutatás pedig személyi jövedelemadó aggregált adatainak az elemzésével és különböző adatforrások adatainak összevetésével vállalkozott a be nem jelentett munkavégzés elterjedtségének becslésére (Krekó–P. Kiss [2007], Elek és szerzőtársai [2008], valamint a jelen kötetbeli *A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon* című tanulmány).

Az eredmények az 1990-es évek végétől a be nem jelentett munka elterjedtségének növekedésére mutattak (Sik [2000]), illetve ennek arányát 2005-ben 17 százalékra teszik (lásd jelen kötetben *A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon* című tanulmányt). Egy 2007. évi lakossági kérdőíves vizsgálat a be nem jelentett munkavégzés nem elhanyagolható mértékű elterjedtségére utal: ezek szerint az alkalmazottak és az alkalmi munkavállalók több mint 10 százaléka fizetése egy részét zsebbe kapta, és ezen kívül 17 százalékuk kapott számlára is jövedelmet munkáltatójától (Czibik–Medgyesi [2007]). EC [2007] is foglalkozik a be nem jelentett munka hazai elterjedtségével: az ott közölt eredmények szerint Magyarországon a válaszadók (az 5 százalékos EU-átlagnál nagyobb, de Elek Péterék kötetbeli vagy Czibik–Medgyesi [2007] eredményeinél alacsonyabb) 7 százalékos arányban mondták, hogy végeznek be nem jelentett munkát.

A magyarországi empirikus vállalati vizsgálatok – például Semjén–Tóth [2004], Semjén és szerzőtársai [2001], illetve Tóth [1998] – egyértelműen alátámasztják az adózási környezet és az adócsalás, adókerülési törekvések, a rejtett gazdaságban való részvétel kapcsolatát. Amellett, hogy az adózási viselkedésre, ezen belül az adózási fegyelemre az APEH tevékenységében bekövetkező változások és azok érzékelése is jelentős hatással lehetnek, ezek az írások arra is rávilágítanak, hogy a vállalkozások adózási viselkedése jelentős mértékben függ a gazdasági klímától, valamint az ezzel szintén szorosan összefüggő szerződéses (szállítási és fizetési) fegyelemtől is. Semjén [2001] fordított megközelítéssel az APEH munkájának vizsgálatából és ellenőrzési „hatékonyságának” látszólagos romlásából következtetett arra, hogy a kilencvenes évek második felében a rejtett gazdaság visszaszorult.

Ezek a vizsgálatok nem törekedtek ugyanakkor arra, hogy a rejtett gazdaság méretét megbecsüljék, inkább csak azt vizsgálták, milyen – hogyan változik – az adócsalás elterjedtsége és az adózási fegyelem a vizsgált vállalati körben. Bár a kilencvenes évek második felére vonatkozóan egyértelműen javuló kép rajzolódott ki a vállalati adatok elemzéséből, kérdéses, hogy ez mennyire általánosítható, mennyire érvényes a vizsgált vállalati körön (közép- és nagyvállalatok) kívül.

A korrupciós tranzakciók vizsgálata még az adócsalásra vonatkozó vizsgálatoknál is több nehézséggel jár, mivel itt mindkét fél (a vevő és az eladó is) messzemenően érdekelt a tranzakció megtörténtének eltitkolásában. Ennek megfelelően a korrupció észlelésére vonatkozó vizsgálatok sokkal számosabbak, mint a tényleges korrupciós helyzetekkel foglalkozóké. Ennek ellenére több tanulmány tűzte ki céljának a magyarországi korrupciós jelenségek egy-egy csoportját létrehozó okok közgazdasági elemzését (Köllő [1992]) vagy bizonyos korrupciós helyzetek elterjedtségének felderítését (Sik [1999], [2002]). Kísérlet történt továbbá az üzleti életben érvényesülő korrupciós jelenségek feltárására (Szántó–Tóth [2008]), illetve a magyar vállalati szféra korrupciós tapasztalatainak számszerűsítésére (Makó [2008a], [2008b]). Lackó [2006] az adóterhek és a korrupció közötti összefüggést és a korrupciónak a munkapiac különböző szegmenseire gyakorolt hatását elemezte nemzetközi adatok alapján.

Számos tanulmány foglalkozik azzal is, hogy milyen okok húzódnak meg a magyarországi rejtett gazdaság és a be nem jelentett foglalkoztatás feltételezett jelentős súlya mögött, illetve milyen kormányzati politikával, milyen intézkedéscsomaggal lehetne eredményesen csökkenteni a rejtett foglalkoztatás és a rejtett gazdaság mértékét Magyarországon (például CEMI [2006], Leibfritz [2008], World Bank [2008]).

Leibfritz [2008] szerint számos bizonyíték támasztja alá, hogy a bérek be nem jelentésének, illetve aluljelentésének elsődleges oka a munkajövedelmek rendkívül magas adóéke.⁸ CEMI [2006] kimutatta, hogy a magas adóék ösztönzi a munkajövedelmek elrejtését, miközben a magyar adórendszer bonyolultsága és egyes jövedelemtípusok indokolatlan kivételes kezelése számos lehetőséget nyújt az ezen keresztül megvalósítható adóarbitrázsra.⁹ Ezek a körülmények a minimálbér adómentességével együttesen ahhoz vezetnek, hogy az adóterhek megoszlása nagyon egyenetlen lesz. Az amúgy is kevés adózó alig több mint fele viseli a jövedelemadó- és járulékbefizetések terhének döntő részét.¹⁰ Az alacsony foglalkoztatottság, a jövedelemeltitkolás és a számla nélküli fogyasztás miatt egyes fő adónemek – az személyi jövedelemadó és a tb-járulék – alapja irreálisan szűk; a fő adónemek esetében a szűk adóalapot igen magas adórátá terhel a közkiadások magas szintjének finanszíroz-

⁸ Az OECD-n belül ez a harmadik legmagasabb adóék: csak Németország és Belgium esetében találhatunk nagyobb (Leibfritz [2008]). Az átlagbér 80 és 110 százaléka között keresők esetében a tényleges határadóék a jövedelemfüggő támogatások (például alkalmazotti adójóváírás) fokozatos elvesztése miatt különösen magas lesz.

⁹ Ennek a legtöbbször az a lényege, hogy a járulékkerhek alóli kibújás érdekében bizonyos munkajövedelmeket vállalkozási jövedelmeknek álcáznak. CEMI [2006] és Leibfritz [2008] egybehangzóan hangsúlyozzák a közterhek elkerülésének lehetőségét megteremtő jogintézmények (például eva, ekho) áldatlan szerepét e helyzet kialakulásában.

¹⁰ Az adózók 44 százaléka alig 3 százalékos effektív jövedelemadó-kulccsal szembesül. Az adózók fennmaradó részére így nemzetközi összehasonlításban kifejezetten magas terheket kell kivetni.

hatósága érdekében. A szűk adóalapok miatti magas adóráták egyfelől jövedelemelrejtésre ösztönöznek, másfelől nem járulnak hozzá az alacsony foglalkoztatási szint növeléséhez sem. A rejtett gazdaság nagy kiterjedése egyfelől tehát okozója, másfelől pedig következménye a hivatalos, bejelentett, bevallott tevékenységekre háruló magas adóterhelésnek.

A CEMI [2006] által valójában a fiskális politika rendbetételéhez javasolt lépések és a Leibfritz [2008], illetve a World Bank [2008] által a be nem jelentett foglalkoztatás (és ezen keresztül a rejtett gazdaság) csökkentéséhez javasolt intézkedések közötti meglehetősen nagy egybeesés is jól mutatja, hogy a rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás csökkentése és átterelése a bejelentett teljesítmények világába (úgynevezett regularizása) mennyire fontos tágabb gazdaságpolitikai megközelítésben is.

Mind a Világbank összefoglaló anyagában, mind pedig Leibfritz [2008] háttér tanulmányában nagy hangsúlyt kap, hogy mennyire fontos a jutalom (ösztönzés) és az elrettentés (büntetés) – a közkeletű angol metaforával élve a bot és a répa – megfelelő kombinációjának, keverékének kialakítása. Az adóadminisztráció javítása¹¹ és a büntetések szigorítása növeli az adótörvények megsértésének várható egyéni költségét; mindez azonban nem érhet célt önmagában, a kiváltó ok, a magas adóterhelés csökkentése nélkül. Leibfritz [2008] szerint önmagában (azaz megfelelő adócsökkentés nélkül) véve az adóellenőrzések gyakoriságának és szigorának növelése ugyan kockázatosabbá és költségesebbé teszi a be nem jelentett foglalkoztatást, de egyben azzal a veszéllyel jár az alacsony termelékenységű munkaerő és az alacsony termelékenységű cégek esetén, hogy a dolgozókat a munkanélküliségbe, a cégeket pedig a regisztrált létből a nem regisztrált, teljesen „fekete” működés felé tolja el.

Az adó- és támogatási rendszer Leibfritz [2008], illetve World Bank [2008] által javasolt ösztönző változásai a munkaadói járulékok csökkentése, a személyi jövedelemadó kisimítása, a jövedelemfüggő támogatások (például az alkalmazotti adójóváírás) fokozatosabb visszavétele, újraelhelyezkedési támogatás bevezetése vagy a munkanélküli-ellátás elvesztéséből fakadó csapda felszámolása, a társadalombiztosítási járulékok és az ellátások közti kapcsolat erősítése, stb. Az adóterhek eltolása a jövedelmet terhelő adóktól a fogyasztást terhelő adók (áfa) és a vagyoni típusú adók (ingatlanadó) felé, a kisadók megszüntetése, az adórendszer egységesítése, a kisvállalkozások és az önfoglalkoztatók kedvezményes adóelbírálásának (eva, ekho) leépítése ugyancsak a javasolt kormányzati lépések közé tartozik – e lépések egyes elemeit, bár részben más céllal, de CEMI [2006] is megfogalmazta.

Következtetések

Az adócsalás, a rejtett gazdaság és a be nem jelentett foglalkoztatás (rejtett munka) egymással szorosan összefüggő fogalmak. Tanulmányunkban a definíció tisztázása és a méréssel kapcsolatos főbb megközelítések tömör tárgyalása után bemutattuk a rejtett gazdaság és a be nem jelentett munka kialakulásának és fennmaradásának valószínű magyarázatait.

¹¹ Az adóadminisztráció hatékonyabbá tétele APEH, a Vám- és Pénzügyőrség és a helyi önkormányzati adóigazgatás összevonásával.

Bár a rejtett gazdaság kialakulásának és fennmaradásának hátterében minden esetben valamilyen kormányzati (szabályozási) kudarc áll, érdekes módon a kormányzati kudarcok és a politikai kudarcok terebélyesedő irodalma¹² nem igazán hatott megtermékenyítően a rejtett gazdasággal foglalkozó kutatásokra.

A rejtett gazdaság és foglalkoztatás magyarázatai szempontjából kulcsfontosságúak az általa nyújtott várható egyéni előnyök, illetve az, hogy ezek meghaladják a részvétellel járó várható egyéni költségeket. Az irodalom arra is rávilágít, hogy csak egy többtényezős modell – amely a piaci és a szabályozási tényezők (például az adórendszer, különösen az adómértékek és az adóadminisztráció sajátosságai) mellett az egyének eltérő jellegzetességeivel és kormányzatról alkotott eltérő véleményével (különösen a kormányzati szolgáltatások és a korrupció megítélésével) is számol – képes megmagyarázni, hogy hasonló mértékű elvonások, hasonló relatív adóterhelés mellett miért annyira elérő a rejtett gazdaság és a be nem jelentett munka jelentősége a különböző országokban. Ha a társadalom bízik abban, hogy az adóbevételekből megteremthető társadalmi kohézió komoly előnyökkel jár, akkor a magas adóráták sem szükségszerűen járnak együtt a rejtett gazdaság nagyobb kiterjedésével.

A rejtett gazdaság léte természetes módon társadalmi költségekkel és hozamokkal is jár. Az informális gazdaság formális gazdasággá való átalakításának értelme azon alapul, hogy a rejtett gazdaság társadalmi előnyeit általában messze meghaladják annak társadalmi költségei: a társadalmat és az egyes csoportokat sújtó hátrányok felismerése és tudatosítása egyaránt fontos a probléma kezelése szempontjából. A rejtett gazdaság elleni sikeres kormányzati fellépésnek komplex intézkedéscsomagra kell épülnie: ennek a csomagnak kombinálnia kell a büntetést, elrettentést (növelnie kell a felderítés valószínűségét és a törvény szigorát, ezáltal emelve a rejtett gazdaságban való részvétel várható egyéni költségét) a szabályozás megfelelő irányú változtatásával (a rendszer egyszerűsítésével és a marginális kulcsok leszállításával egyidejűleg kell csökkentenie az informalitás nyújtotta előnyöket és az adótörvények betartásának egyéni költségeit), és erősítenie kell a kormányzatba vetett bizalmat.

A magyarországi rejtett gazdasággal kapcsolatos elemzések is rámutatnak arra, hogy a hazai rejtett gazdaság számottevő kiterjedésének magyarázatában a munkajövedelmeket sújtó rendkívül magas adóék és a további szabályozási hibák (túl kevés adófizető, túl szűk adóalap, túl magas határadókulcsok, a méltányos közteherviselés alóli kibúvás lehetőségeinek megteremtése és könnyű elérhetősége) mellett az adóadminisztráció hiányosságai, a korrupció elterjedtsége és a kormányzati munka rossz megítélése egyaránt szerepet játszanak. Mivel a jelenség okai ennyire összetettek, a rejtett gazdaság súlyának eredményes csökkentése csak egy, a jelenség magyarázatában fontos szerepet játszó összes jelzett problémát egyszerre, egyidejűleg megcélzó komplex intézkedéscsomagtól várható.

¹² A kormányzati kudarc különféle megközelítéseibe, így a Pareto-hatékonyság hiányába, az elosztási kudarcokba és az úgynevezett wickselli kudarcokba jó betekintést nyújt Besley [2006]. A kormányzati kudarcok korábbi magyarázatának bírálatát, valamint az egyes kormányzati beavatkozási formák és az egyes konkrét kudarcok, problémák közti összefüggéseket részletesen tárgyalja – a magyarul is olvasható – *LeGrand* [1999].

HIVATKOZÁSOK

- AHMED, E.–STERN, N. [1991]: *The Theory and Practice of Tax Reform in Developing Countries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [1992]: Estimating the Determinants of Taxpayer Compliance with Experimental Data. *National Tax Journal*, Vol. 45. No. 1. 107–114. o.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [2004]: *The Effects of Communication Among Taxpayers on Compliance*. Working Paper, Andrew Young School of Policy Studies.
- ALM, J.–JACKSON, B.–MCKEE, M. [2006]: *Audit Information Dissemination, Taxpayer Communication, and Compliance Behavior*. Andrew Young School of Policy Studies Research Paper, No. 06-44.
- BAHL, R.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J. [1992]: *The Nexus of Tax Administration and Tax Policy in Jamaica and Guatemala*. Megjelent: *Bird, R. M.–Jantscher, M. C.* (szerk.): *Improving Tax Administration in Developing Countries*. International Monetary Fund, Washington.
- BESLEY, T. [2006]: *Principled Agents? The Political Economy of Good Government*, Oxford University Press, Oxford, 266 o.
- BIRD, R.–WALLACE, S. [2004]: *Is it Really so Hard to Tax the Hard-To-Tax? The Context and Role of Presumptive Taxes*. Megjelent: *Alm, J.–Martinez-Vazquez, J.–Wallace, S.* (szerk.): *Taxing the Hard-To-Tax. Lessons from Theory and Practice*. Elsevier, Amsterdam.
- BLAIR, J. P.–ENDRES, C. R. [1994]: *Hidden Economic Development Assets*. *Economic Development Quarterly*, Vol. 8. No. 3. 286–291. o.
- BODNÁR GÉZA–GÁL RÓBERT IVÁN–KORNAI JÁNOS [2000]: *Hálapénz a magyar egészségügyben*. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 4. sz. 293–320. o.
- CASTELLS, M.–PORTES, A. [1989]: 'World underneath: the origins, dynamics and effects of the informal economy'. Megjelent: *Portes, A.–Castells, M.–Benton, L. A.* (szerk.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developing Countries*. John Hopkins University Press, Baltimore.
- CEMI [2006]: *Makro egyensúly és gazdasági növekedés*. Central European Management Intelligence, Budapest, 140 o.
- CHRISTIE, E.–HOLZNER, M. [2006]: *What explains Tax Evasion? An empirical Assessment based on European Data*. WIIW Working Papers, No. 40. The Vienna Institute for International Economic Studies, Bécs.
- COOK, D. [1997]: *Poverty, Crime and Punishment*. Child Poverty Action Group, London.
- CUMMINGS, R. G.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J.–MCKEE, M.–TORGLER, B. [2005]: *Effects of Tax Morale on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence*. NCER Working Paper, 2005-12.
- CZAKÓ ÁGNES [1997]: *Négy város négy piaca. A népi kereskedéstől a kgst-piacokig*. *Közgazdasági Szemle*, 46. évf. 4. sz. 339–354. o.
- CZIBIK ÁGNES–MEDGYESI MÁRTON [2007]: *A lakosság nyugdíjjal kapcsolatos megtakarítási tudatossága és hajlandósága. Egy lakossági kérdőíves felvétel elemzése*, MKIK GVI, Budapest, november, 71 o. http://www.gvi.hu/data/papers/megtakaritas_2007_080212.pdf.
- DEVOS, K [2004]: *Penalties and Sanctions for Taxation Offences in Anglo Saxon Countries. Implications for Tax Payer Compliance and Tax Policy*. *Revenue Law Journal*, Vol. 14. No. 1. 31–91. o.
- EC [1998]: *On Undeclared Work COM (1998) 219*. Commission of the European Communities, Brüsszel.
- EC [2003]: *European Commission proposes '10 commandments' for employment reform*. European Commission, Brüsszel, HL C 260/1. 2003.10.29. http://ec.europa.eu/employment_social/news/2003/apr/newees_en.pdf.

- EC [2007]: Undeclared Work in the European Economy. Special Eurobarometer, European Commission, Brüsszel, október.
- EKB [2007]: Határozottabb fellépés a be nem jelentett munkavégzés ellen. A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Az Európai Közösségek Bizottsága, Brüsszel, 24.10.2007 COM(2007) 628 végleges. <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?mode=dbl&lang=en&ihtmlang=en&lng1=en,hu&lng2=bg,cs,da,de,el,en,es,et,fi,fr,hu,it,lt,lv,mt,nl,pl,pt,ro,sk,sl,sv,&val=457806:cs&page=> vagy http://ec.europa.eu/employment_social/employment_analysis/work/com2007_628_hu.pdf.
- ELEK PÉTER–SCHARLE ÁGOTA–SZABÓ BÁLINT–SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2008]: An estimation of undeclared employment in Hungary based on administrative data. Kézirat. A be nem jelentett foglalkoztatás magyarországi csökkentésével foglalkozó világbanki projekt (World Bank [2008]) háttér tanulmánya, április.
- ENGBERSEN, G.–SCHUYT, K.–TIMMER, J.–VAN WAARDEN, F. [1993]: Cultures of Unemployment: A Comparative Look at Long-Term Unemployment and Urban Poverty. Westview Press, Boulder, San Francisco–Oxford.
- ERIKSEN, K.–FALLAN, L. [1996]: Tax knowledge and attitudes towards taxation: A report on a quasi-experiment. *Journal of Economic Psychology*, 17. 387–402. o.
- EVANS, M.–SYRETT, S.–WILLIAMS, C. [2004]: The Informal Economy and Deprived Neighbourhoods: a systematic review. Office of the Deputy Prime Minister, London.
- EVANS, M.–SYRETT, S.–WILLIAMS, C. [2006]: Informal Economic Activities and Deprived Neighbourhoods. Department for Communities and Local Government, London.
- FEIGE, E. L. [1999]: Underground economies in transition: non-compliance and institutional change. Megjelent: *Feige, E. L.–Ott, K.* (szerk.): *Underground Economies in Transition: Unrecorded Activity, Tax Evasion, Corruption and Organized Crime*. Ashgate, Aldershot.
- FELD, L. P.–SCHMIDT, A. J.–SCHNEIDER, F. [2007]: Tax Evasion, Black Activities and Deterrence in Germany. An Institutional and Empirical Perspective. Conference paper prepared for the First World Meeting of Public Choice Society, Amszterdam.
- FORTIN, B.–GARNEAU, G.–LACROIX, G.–LEMIEUX, T.–MONTMARQUETTE, C. [1996]: *L'Economie Souterraine au Québec: mythes et réalités*. Presses de l'Université Laval, Laval.
- FRIEDMAN, E.–JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–ZOIDO-LOBATON, P. [2000]: Dodging the Grabbing Hand: Determinants of Unofficial Activity in 69 countries. *Journal of Public Economics*, Vol. 76, 459–493.o.
- GALLIN, D. [2001]: Propositions on Trade Unions and Informal Employment in Time of Globalisation. *Antipode*, Vol. 19. 531–549. o.
- GERXHANY, K. [1999]: The Informal Sector in Developed and Less Developed Countries. Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 1999-083/2.
- GORODNICHENKO, Y.–MARTINEZ-VAZQUEZ, J. PETER, K. S. [2007]: Myth and Reality of Flat Tax Reform: Micro Estimates of Tax Evasion Response and Welfare Effects in Russia. IZA Discussion Paper No. 3267.
- GRABINER, L. [2000]: *The Informal Economy*. HM Treasury, London.
- HANOUSEK, J.–PALDA, P. [2002]: Quality of Government Services and the Civic Duty to Pay Taxes in the Czech and Slovak Republics, and other Transition Countries. CERGE-EI Discussion Paper, No. 96.
- ILO [2002]: *Decent Work and the Informal Economy*. International Labour Office, Genf.
- ISACHSEN, A. J.–STROM, S. [1985]: The Size and Growth of the Hidden Economy in Norway. *Review of Income and Wealth*, Vol. 31. No. 1. 21–38. o.

- IVANOVA, A.–KEEN, M.–KLEMM, A. [2005]: The Russian Flat Tax Reform. IMF Working Paper No. 05/16. IMF, Washington, DC.
- JENSEN, L.–CORNWELL, G. T.–FINDEIS, J. L. [1995]: Informal Work in Nonmetropolitan Pennsylvania. *Rural Sociology*, Vol. 60. No. 1. 91–107. o.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–MCMILLAN, J.–WOODRUFF, C. [1999a]: Why Do Firms Hide? Bribes and unofficial activity after Communism. European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper, No. 42.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–SHLEIFER, A. [1997]: Politics and Entrepreneurship in Transition Economies. Working Paper, No. 57. The William Davidson Institute, The University of Michigan.
- JOHNSON, S.–KAUFMANN, D.–ZOIDO-LOBATON, P. [1999b]: Corruption, Public Finance and the Unofficial Economy. World Bank Working Paper, No. 2169.
- JORDAN, B.–TRAVERS, A. [1998]: The informal economy: a case study in unrestrained competition. *Social Policy and Administration*, Vol. 32. No. 3. 292–306. o.
- KAPLAN, S.–NEWBERRY, K.–RECKERS, P [1997]: The Effect of Moral Reasoning and Educational Communication on Tax Evasion Intentions. *JATA*, Vol. 19. No. 2.
- KATUNGI, D.–NEALE, E. BARBOUR–A. [2006]: People in Low-Paid Informal Work. Need not Greed. The Policy Press, Bristol, Egyesült Királyság.
- KAUFMANN, D.–KALIBERDA, A. [1996]: Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies. A Framework of Analysis and Evidence. World Bank Policy Research Working Paper, No. 1691.
- KEEN, M.–KIM, Y.–VARSANO, R. [2006]: The Flat Tax(es) Principles and Evidence. IMF Working Paper No. 06/218. IMF, Washington, DC.
- KÖLLŐ JÁNOS [1992]: Zsibvásár az aluljárókban. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 6. sz. 538–549. o.
- KREKÓ JUDIT–P. KISS GÁBOR [2007]: Adóelkerülés és a magyar adórendszer, MNB-tanulmányok, szeptember, 54 o. http://www.mnb.hu/resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourceName=MT_65.
- KSH [1998]: Rejtett gazdaság Magyarországon. Rejtett gazdaság a háztartások szemüvegén át. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- LACKÓ MÁRIA [2000a]: Egy rázószektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt-szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről 1. tanulmány, MTA KTK, március, 74. oldal. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Lacko.pdf>.
- LACKÓ MÁRIA [2000b]: Hidden Economy – an Unknown Quantity? Comparative analysis of hidden economies in transition countries, 1989–1995. *The Economics of Transition*, Vol. 8. No. 1. 117–149. o.
- LACKÓ MÁRIA [2004]: Tax Rates and Corruption: Labour-market and Fiscal Effects, Empirical Cross-country Comparisons on OECD and Transition Countries, WIIW Research Reports, No. 309.
- LACKÓ MÁRIA [2006]: Az adóráták és a korrupció hatásai a munkapiacra. Keresztmetszeti összehasonlító elemzés az OECD-országokon, *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 11. sz. 961–985. o.
- LACKÓ MÁRIA [2007]: Interrelationships of the Hidden Economy and Some Visible Segments of the Labour Market. MTA KTI Discussion Papers, 2007/7.
- LE GRAND, J. [1999]: A kormányzati kudarcok elmélete. Megjelent: *Csaba Iván–Tóth István György* (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest, 146–164. o.

- LEIBFRITZ, W. [2008] Reducing Undeclared Work in Hungary. The Role of Tax Policy and Administration. World Bank Project: Hungary Undeclared Employment (P106185), The World Bank, Washington, DC.
- LEMIEUX, T.–FORTIN, B.–FRECHETTE, P. [1994]: The Effect of Taxes on Labor Supply in the Underground Economy. *American Economic Review*, Vol. 84. No. 1. 231–254. o.
- LEONARD, M. [1994]: Informal Economic Activity in Belfast. Avebury, Aldershot.
- LEONARD, M. [1998]: Invisible Work, Invisible Workers: the informal economy in Europe and the US. Macmillan, London.
- LOAYAZA, N. A. [1997]: The Economics of the Informal Sector. A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America. Policy Research Working Paper, World Bank.
- MACDONALD, R. [1994]: Fiddly Jobs, Undeclared Working and the Something for Nothing Society. *Work, Employment and Society*, Vol. 8. No. 4. 507–530. o.
- MAGYAR GALLUP INTÉZET [2004]: Az uniós pénzekkel kapcsolatos visszaélések a mi egyéni és nemzetgazdasági érdekeinket is sértik – mondja a lakosság háromnegyede. http://monitor.gallup.hu/kutatas/040116_cceb_fraud.htm.
- MAKÓ ÁGNES [2008a]: Az KKV-körkép – 2007. október. A kis- és közepes vállalkozások üzleti helyzete és vélemények gazdasági és politikai környezetükről. MKIK GVI. http://www.gvi.hu/data/research/kkv_korkep_074_071204.pdf.
- MAKÓ ÁGNES [2008b]: Kevés cég él a pályázati lehetőségekkel. Elemzés az MKIK Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézet 2007. októberi vállalati konjunktúrafelvétele alapján. MKIK GVI, Budapest, december, 22 o. http://www.gvi.hu/data/papers/konj_072_adhoc_071210.pdf.
- MARCELLI, E. A.–PASTOR, M.–JOASSART, P. M. [1999]: Estimating the Effects of Informal Economic Activity: Evidence from Los Angeles County. *Journal Of Economic Issues*, Vol. 33. 579–607. o.
- MARTINEZ-VAZQUEZ, J.–RIDER, M.–WALLACE, S. [2008]: Tax Reform in Russia. Edward Elgar, Cheltenham, 288 o.
- MINGIONE, E. [1991]: *Fragmented Societies. A Sociology of Economic Life Beyond the Market Paradigm*. Basil Blackwell, Oxford.
- MORRIS, L. [1995]: *Social Divisions: Economic Decline and Social Structural Change*. UCL Press, London.
- OECD [2002]: *Measuring the Non-Observed Economy. A Handbook*. OECD, Párizs.
- OECD [2004]: *Compliance Risk Management. Managing and Improving Tax Compliance*. OECD, Párizs.
- OECD [2005]: *Employment Outlook*. OECD, Párizs.
- OECD [2006]: *Fundamental Reform of Personal Income Tax*. Tax Policy Studies, No. 13.
- PASHEV, K. [2005]: *Tax Compliance of Small Business in Transition Economies: Lessons from Bulgaria*. Andrew Young School of Policy Studies, Georgia State University, Working Paper, 05-10.
- PEDERSEN, H. G. [2003]: *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A Measurement Based on Questionnaire Surveys*. The Rockwool Foundation Research Unit, Koppenhága.
- PORTES, A. [1994]: The informal economy and its paradoxes. Megjelent: *Smelser, N. J.–Swedberg, R.* (szerk.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- RENOOY, P. H. [1990]: *The Informal Economy. Meaning, Measurement and Social Significance*. Netherlands Geographical Studies, Amszterdam.
- RENOOY, P. H.–IVARSSON, S.–VAN DER WUSTEN-GRITSAL, O.–MEIJER, R. [2004]: *Undeclared Work in an Enlarged Union. An Analysis of Undeclared Work – An In-Depth Study of Specific Items*. European Commission, Brüsszel.

- ROSS, R. [2001]: The new sweatshops in the United States: How New, How Real, How Many and Why? Megjelent: Gereffi, G.–Spener, D.–Bair, J. (szerk.): Globalisation and Regionalism. NAFTA and the new geography of the North American apparel industry. Temple University Press, Philadelphia.
- SAAVEDRA, P. [2007]: Flat Income Tax Reforms. Megjelent: Gray, C.–Lane, T.–Varoudakis, A. (szerk.): Fiscal Policy and Economic Growth. Lessons for Eastern Europe and Central Asia. World Bank, Washington.
- SCHNEIDER, F. [2005]: Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know? European Journal of Political Economy, Elsevier, Vol. 21. No. 3. 598–642. o.
- SCHNEIDER, F.–ENSTE, D. K. [2002]: The Shadow Economy. An International Survey. Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHOLZ, J. T.–PINNEY, N. D. [1995]: Fear and Tax Compliance: The Heuristic Basis of Citizenship Behaviour. American Journal of Political Science, Vol. 39. No. 2. 490–512. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2001]: Az adóadminisztráció eredményessége és a rejtett gazdaság. Közgazdasági Szemle, 48. évf. 3. sz. 219–243. o.
- SEMJÉN ANDRÁS [2006]: A mai magyar adórendszer. Jellegzetességek, problémák, kihívások. Megjelent: Előmunkálatos a társadalmi párbeszédhez. Gazdasági és Szociális Tanács, Budapest, 215–230. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [2004]: Rejtett gazdaság és adózási magatartás. Magyar közepes és nagy cégek adózási magatartásának változása 1996–2001, Elemzések a rejtett gazdaság Magyarországi szerepéről. 4. tanulmány. MTA KTI, Budapest, január, 71 o. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Satij.pdf>.
- SIK ENDRE [1997a]: A kgst-piachely a mai Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 46. évf. 4. sz. 322–338. o.
- SIK ENDRE [1997b]: „Kgst-piac”-ok és emberpiacok a mai Magyarországon. Megjelent: Kárpáti Zoltán (szerk.): Társadalmi és területi folyamatok a 90-es évek Magyarországon. MTA TKKI, Budapest.
- SIK ENDRE [1999]: Ellenőri korrupció – 1998. Szociológiai Szemle, 4. sz. 85–99. o. <http://www.socio.mta.hu/mszt/19994/sik.htm>.
- SIK ENDRE [2000]: Kgst-piacok és feketemunka – Magyarország 1999. Elemzések a rejtett gazdaság Magyarországi szerepéről, 2. tanulmány. MTA KTI, Budapest, július, 29 o. <http://econ.core.hu/doc/HiddenEcon/Sik.pdf>.
- SIK ENDRE [2002]: Mindennapi korrupciónk. Szociológiai Figyelő, VI. évf. 1–2. sz. 131–145. o.
- SIK ENDRE–TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1998]: A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon. Tárki Társadalmpolitikai Tanulmányok 7. Tárki, Budapest, május, 28 o. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a391.pdf>.
- SMITH, K. W. [1992]: Reciprocity and Fairness: Positive Incentives for Tax Compliance. Megjelent: Slemrod, J. (szerk.): Why People Pay Taxes: Tax Compliance and Enforcement. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- SPICER, M. W.–LUNDSTEDT, S. B. [1976]: Understanding Tax Evasion. Public Finance, Vol. 31. No. 2. 295–305. o.
- SZABÓ PÉTER ANDRÁS [2007]: A 2000–2001. évi minimálbér-emelés hatása a jövedelemeloszlásra. Közgazdasági Szemle, 54. évf. 5. sz. 397–414. o.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN–TÓTH ISTVÁN JÁNOS (szerk.) [2008]: Korrupciós kockázatok az üzleti szektorban. Kutatási háttér tanulmányok, BCE Szociológia és Társadalmpolitika Intézet Korrupció-kutató-központ, Transparency International Magyarország Alapítvány, Budapest, április, http://web.uni-corvinus.hu/szoc/doc/korrupcio/korrupcio_szanto_toth_2008.pdf.

- TÁRKI [2007]: társadalmi klíma riport, 2007. december. <http://www.tarki.hu/hu/news/2007/kitekint/20071220.doc>.
- THIRSK, W.–BIRD, R. [1993]: Earmarked Taxes in Ontario: Solution or Problem? Megjelent: Maslove, A. (szerk.): *Taxing and Spending Issues of Process*. University of Toronto Press, Toronto.
- THOMAS, J. J. [1992]: *Informal Economic Activity*. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1996]: A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 11. sz. 1010–1032. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS [1997]: A rejtett gazdaság súlya 1995–1996-ban Magyarországon. Becslés a háztartások kiadásainak empirikus vizsgálata alapján. *Külgazdaság*, 41. évf. 12. sz. 49–73. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1996]: Tax Behaviour of Small and Medium-sized Enterprises. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*, különszám, 67–87. o.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–SEMJÉN ANDRÁS [1998]: Tax behaviour and financial discipline of Hungarian enterprises. Megjelent: Csaba László (szerk.): *The Hungarian SME Sector Development Perspective*. CIPE/USAID–Kopint–Datorg Alapítvány, Budapest, 103–134. o.
- TRASBERG, V. [2004]: *Tax Administration and Shadow Economy in EU New Members*. University of Tartu. Working Paper, No. 313.
- VAILLANCOURT, F. [1997]: Benefit Principle and Taxation: Possible User Taxes and Fees in Canada. Megjelent: Lippert O.–Walker, M. (szerk.): *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*. The Fraser Institute, Vancouver.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA [1998]: A korrupció a közgondolkodásban. *Szociológiai Szemle*, 4. sz. <http://www.socio.mta.hu/mszt/19984/vasarhel.htm>.
- WARREN, N.–MCMANUS, J. [2006]: Tsunami or Waikiki: The impact of tax gap on future tax reforms. Paper prepared for the Economic and Social Outlook Conference 2006 on Making the Boom Pay. Securing the Next Generation of Prosperity. The University of Melbourne, Ausztrália.
- WEBLEY, P.–COWELL, F. A.–LONG, S. B.–SWINGEN, J. A. [1991]: *Tax evasion: An Experimental Approach*. Cambridge University Press, Cambridge.
- WILLIAMS, C. C. [2004]: *Cash-in-Hand Work: the underground sector and the hidden economy of favors*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- WILLIAMS, C. C. [2005]: *Small businesses in the informal economy: making the transition to the formal economy*. Megjelent: *Small Business Council: Informal Economy, Evidence and Key Stakeholder Opinion*. Small Business Service, London.
- WILLIAMS, C. C.–HORLINGS, E.–RENOOY, P. [2008]: *Tackling undeclared work in the European Union*. Eurofound, Dublin. Kapcsolódó esettanulmányok: <http://www.eurofound.europa.eu/areas/labourmarket/tackling/search.php>.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [1995]: *Black Market Work in the European Community. Peripheral Work for Peripheral Localities?* *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 19. No. 1. 22–39. o.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [1998]: *Informal Employment in the Advanced Economies: implications for work and welfare*. Routledge, London.
- WILLIAMS, C. C.–WINDEBANK, J. [2001] *Revitalising Deprived Urban Neighbourhoods: an Assisted Selfhelp Approach*. Ashgate, Aldershot.
- WORLD BANK [2005]: *The Quest for Equitable Growth in the Slovak Republic: A World Bank Living Standards Assessment*. Report No. 32433-SK, PREM unit, ECA region, World Bank, Washington, DC.
- WORLD BANK [2008]: *Reducing Undeclared Employment in Hungary*, Synthesis Report of the World Bank Study, március, Draft Report, World Bank, Washington, DC.